

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ
HELLENIC MINISTRY OF CULTURE AND SPORTS
GENERAL DIRECTORATE OF ANTIQUITIES AND CULTURAL HERITAGE

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΚΙΝΔΥΝΩΝ

CULTURAL HERITAGE PROTECTION AND RISK RESPONSE

Πρακτικά Ημερίδας αφιερωμένης
στα 60 χρόνια της Σύμβασης της Χάγης
για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών
σε περίπτωση ένοπλης σύρραξης
29 Μαΐου 2015
Αθήνα, Μουσείο Ακρόπολης

Proceedings of the Conference
on the occasion of the 60th anniversary
of the Hague Convention
for the protection of cultural property
in the event of armed conflict
May 29th 2015
Athens, Acropolis Museum

Αθήνα - Athens 2018

CULTURAL HERITAGE
PROTECTION AND RISK RESPONSE

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ
ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΚΙΝΔΥΝΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

Επιμέλεια έκδοσης: Έλενα Κόρκα

Οργάνωση υλικού: Β. Δημητροπούλου, Σ. Σπυροπούλου

Επιμέλεια εξωφύλλου: Ελένη Παπαδέα

Καλλιτεχνική επιμέλεια: Νατάσσα Πάντου
Εκτύπωση: IMPRIMATUR Γραφικές Τέχνες

ISBN: 978-960-386-358-8

© Υπουργείο Πολιτισμού & Αθλητισμού
Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς
Μπουμπουλίνας 20-22,
10681 Αθήνα
Τηλ. 30 213.132.2.666
Fax: +30 210 82.01.420
e-mail: gda@culture.gr

Απαγορεύεται η ολική ή μερική ανατύπωση, αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του κειμένου και των φωτογραφιών της έκδοσης χωρίς έγγραφη άδεια από την αρμόδια υπηρεσία

Η παρούσα έκδοση διατίθεται δωρεάν

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ

ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΚΙΝΔΥΝΩΝ

Πρακτικά Ημερίδας
αφιερωμένης στα 60 χρόνια της Σύμβασης της Χάγης
για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών
σε περίπτωση ένοπλης σύρραξης

29 Μαΐου 2015
Αθήνα, Μουσείο Ακρόπολης

Αθήνα 2018

HELLENIC MINISTRY OF CULTURE AND SPORTS
GENERAL DIRECTORATE OF ANTIQUITIES AND CULTURAL HERITAGE

CULTURAL HERITAGE

PROTECTION AND RISK RESPONSE

Proceedings of the Conference
on the occasion of the 60th anniversary
of the Hague Convention for the protection
of cultural property in the event of armed conflict

May 29th 2015
Athens, Acropolis Museum

Athens 2018

Περιεχόμενα

Πρόλογος	12
Foreword	16
Προστασία Πολιτιστικής Κληρονομιάς σε Περίπτωση Ένοπλης Σύρραξης	22
Protect Cultural Property in the Event of Armed Conflict	25
JAN HLADÍK, Main tenets of the Hague Convention and its Protocols, progress made in regard to the implementation of the Convention and its Second Protocol. New Goals and Challenges.	29
ARTEMIS PAPATHANASIOU. The Intergovernmental Committee of the Second Protocol to the 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict: Functions, new developments, perspectives.	37
BIHAN ROUHANI. The role of international cultural heritage NGOs for the protection of cultural property in times of armed conflict and crisis.	53
ΕΛΕΝΑ ΚΟΡΚΑ. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η εμπειρία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.	59
ΕΛΕΝΗ ΠΙΠΕΛΙΑ. Παράνομη διακίνηση πολιτιστικών αγαθών και διεθνείς συνέργειες.	73

ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΕΡΟΥΣΗ-ΜΠΕΝΤΕΡΜΑΧΕΡ, ΕΛΕΝΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΗ. Η Σύμβαση της Χάγης και η Σύμβαση για την Προστασία της Πολιτιστικής Κληρονομιάς.	91
ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ-ΒΙΛΛΥ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ. Η διαφύλαξη της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς και η προστασία των νεότερων μνημείων: πρόληψη και αντιμετώπιση κινδύνων.	101
ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΖΗΡΟΣ. The rescue of historical and spiritual culture of Europe: the case of Cyprus. Invasion by the occupation army in the northern part of Cyprus and the continued looting of cultural heritage.	115
ΣΟΦΙΑ ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ-ΚΟΛΩΝΙΑ. Διεθνείς δραστηριότητες και παρεμβάσεις του ICOMOS σε περιοχές με εμπόλεμες συρράξεις.	121
ΤΕΤΗ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ. Οι πρωτοβουλίες του ICOM σε περιπτώσεις ενόπλων συρράξεων.	139
ΦΩΤΕΙΝΗ ΤΟΜΑΗ-ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ. Πολιτική διεκδίκησης πολιτιστικών αγαθών στο σύγχρονο διεθνές περιβάλλον, όπως αυτή εφαρμόζεται από το Υπουργείο Εξωτερικών την τελευταία εικοσαετία (1996-2015).	149
Συμπεράσματα.	156
Conclusions of the Conference	158

Η ΔΙΑΦΥΛΑΞΗ ΤΗΣ ΑΪΛΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ
ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ
ΤΩΝ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ:
ΠΡΟΛΗΨΗ ΚΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΚΙΝΔΥΝΩΝ

Σταυρούλα-Βίβη Φωτοπούλου
*Διευθύντρια Νεώτερου Πολιτιστικού Αποθέματος και
Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, ΓΔΑΠΚ, ΥΠΠΟΑ
sfotopoulou@culture.gr*

ABSTRACT

There are certain tangible dimensions of Intangible Cultural Heritage, taking into account that all monuments -movable and immovable alike- are products of intangible craftsmanship and know-how: masonry, vernacular architecture, stone-carving, wood-carving; ceramic arts and metallurgy; wooden shipbuilding; weaving; various forms of knowledge in land cultivation and animal husbandry; knowledge and practices concerning nature and the universe in general as they shape the cultural landscapes people inhabit.

Risk for Intangible Cultural Heritage arises when the trans-generational chain of knowledge transmission is torn asunder. Transmission of ICH may be endangered when traditional knowledge is abandoned in favor of new technology and methods, or the bearers of ICH are displaced (often violently) due to armed conflict or climate change, or even because of large-scale human intervention in the natural environment (e.g., construction of great dams that may inundate villages and cultivation areas).

The existing Conventions for the protection of cultural heritage offer invaluable tools that may help us avert the risks for tangible and intangible heritage. International Organizations, such as UNESCO, foster dialogue among states and communities that enhances the good practices

concerning heritage protection and safeguarding. New instruments are often prepared, after the exchange of knowledge and experience that takes place therein (e.g., Declaration concerning the Intentional Destruction of Cultural Heritage, UNESCO 2003). More specifically, the UNESCO 2003 Convention for the Safeguarding of Intangible Heritage has offered a vitally important management tool.

Measures aiming at preventing risks that ICH and its tangible products face can be built around two main pivots: i. enhancement of the value of traditions and social practices that foster sustainable management of natural resources, and ii. systematic documentation of oral traditions and the expressions of ICH in general.

Although ICH is in danger in armed conflict situations and in emergencies in general, we firmly believe that there is also a great potential in overcoming the direst results of a conflict or an emergency through ICH. Around elements of ICH, community identities and sense of belonging are been formed and constantly renewed. This is the strength of ICH. Enhancing the value of ICH in peaceful times and stressing its inherent and invaluable potential for conflict and emergency prevention, and reconciliation afterwards, is vitally important.

Ήδη από τη δεκαετία του 1960, ο Raymond Williams εξηνούσε ότι ο πολιτισμός δεν μπορεί να περιοριστεί μόνο στα υλικά προϊόντα του, καθώς είναι ένα φαινόμενο ζωντανό και διαρκώς εξελισσόμενο. Η «δομή της αίσθησης» που παράγει ο πολιτισμός της καθημερινής ζωής - ίσως η πιο καίρια συμβολή του στις πολιτισμικές σπουδές - μας δίνει ένα από τα εργαλεία που χρειαζόμαστε για να προσεγγίσουμε την παράδοση ως ένα σύστημα επιλογών που κάνουν οι νεότερες γενιές πάνω στα «παραδεδομένα» από τις παλαιότερες (Williams 1994, 137-147). Ο Williams έχει βοηθήσει αποτελεσματικά στη διεύρυνση της έννοιας της πολιτιστικής κληρονομιάς, η οποία δεν αποτελείται μόνο από τα υλικά της ίχνη, τα κτήρια και τα αντικείμενα, αλλά επίσης και από τα στοιχεία που συγκροτούν την ζωντανή παράδοση των ανθρώπινων κοινωνιών, όπως αυτή καθορίζει και καθορίζεται μέσα από την εξέλιξή τους, δηλαδή μέσα από τη συνέχεια αλλά και από τη μεταβολή που φέρνει η δράση των ανθρώπων. Επομένως, η κληρονομιά περιλαμβάνει και όλα τα μη υλικά - με μια λέξη, τα άυλα - στοιχεία που συνιστούν την πολιτισμική ταυτότητα των ανθρώπων.

Ωστόσο, τα διεθνή κείμενα που ορίζουν την προστασία των πολιτιστικών αγαθών σε περιπτώσεις ενόπλων συρράξεων έχουν παραχθεί από μια άλλη οπτική, η οποία δεν διαθέτει αυτό το εύρος στην προσέγγιση της πολιτιστικής κληρονομιάς. Αντλούν το σκεπτικό τους από μια παλαιότερη πνευματική παράδοση, του 19ου αιώνα, και από έναν ορισμό του πολιτισμού που αναφέρεται στις «υψηλές» εκφράσεις της κουλτούρας, στα εξέχοντα οικοδομήματα, στα αντικείμενα εξαιρετικής τέχνης ή μεγάλης ιστορικής σημασίας.¹ Όπως είναι αναμενόμενο, ρυθμίσεις για την διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, αλλά και ευρύτερα της Νεότερης (και Σύγχρονης) Πολιτιστικής Κληρονομιάς είναι δύσκολο να εξαχθούν από αυτά τα κείμενα.

Η πρώτη διεθνής σύμβαση που περιλαμβάνει ρυθμίσεις για τα πολιτιστικά αγαθά -μεταξύ άλλων - είναι η Σύμβαση της Χάγης του 1907. Η ιδιαιτερότητα των πολιτιστικών αγαθών και η ανάγκη προστασίας τους σε καιρό πολέμου αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά σε δύο Διεθνείς

Συνδιασκέψεις, το 1899 και το 1907 στην Χάγη, οι οποίες παρήγαγαν μια γενική κωδικοποίηση του (λεγόμενου τότε) «δικαίου του πολέμου». Ειδικότερα η Σύμβαση IV του 1907, για τους νόμους και τα ήθη του επιγείου πολέμου, με τα άρθρα 27 και 56, προβλέπει ρυθμίσεις που αφορούν στην προστασία των πολιτιστικών αγαθών (Παπαγεωργίου 2006). Οι καταστροφές που επέφερε ιδιαίτερα ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στην πολιτιστική κληρονομιά ώθησαν τα κράτη-μέλη της UNESCO στη διαμόρφωση ενός νέου και περιεκτικού νομικού οργάνου για την προστασία της σε περιπτώσεις ενόπλων συρράξεων. Το 1954, στη Χάγη, υιοθετήθηκε η Σύμβαση για Προστασία των Πολιτιστικών Αγαθών σε περίπτωση Ένοπλης Σύρραξης, ο Εκτελεστικός Κανονισμός της, το πρώτο Πρωτόκολλό της και 3 Αποφάσεις. Οι συγκρούσεις του τέλους του 20ου αιώνα (εμφύλιος πόλεμος στην τότε Γιουγκοσλαβία, στο Αφγανιστάν και αλλού) έφεραν ξανά και με δραματικό τρόπο στο προσκήνιο την ανάγκη προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, ιδιαίτερα καθώς διαπιστωνόταν, ολόένα και πιο συχνά, η στοχευμένη καταστροφή μνημείων του πολιτισμού, προκειμένου να πληγεί η αντίπαλη πλευρά όχι μόνον στρατιωτικά, αλλά και ηθικά, και τελικώς να εξαφανιστούν τα ιστορικά ίχνη της παρουσίας της από τα διαφιλονικούμενα εδάφη. Έτσι, η 27η Σύνοδος της Γενικής Συνδιάσκεψης της ΟΥΝΕΣΚΟ (Παρίσι, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1993²) υιοθέτησε την Απόφαση 3.5., η οποία επιβεβαιώνει ότι «οι κύριες αρχές που είναι η προστασία και η διατήρηση των πολιτιστικών αγαθών σε περίπτωση ένοπλης σύρραξης, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως τμήμα ενός διεθνούς εθιμικού δικαίου»³ και προετοιμάζει την υιοθέτηση του δεύτερου Πρωτοκόλλου στη Σύμβαση της Χάγης, το οποίο εντάχθηκε στο ελληνικό θεσμικό πλαίσιο με τον κυρωτικό νόμο 3317/2005 (ΦΕΚ 45/Α/23.02.2005)⁴.

Η Σύμβαση της Χάγης αποτέλεσε την πρώτη ου-

2 Οι αποφάσεις της 27ης Συνδιάσκεψης είναι διαθέσιμες στον ιστότοπο της UNESCO, <<http://unesdoc.unesco.org/images/0009/000956/095621E.pdf>> (τελευταία πρόσβαση, Μάιος 2015)

3 Για την ανάγκη προσφυγής στο εθιμικό δίκαιο, προκειμένου να εφαρμοστεί αποτελεσματικά το συμβατικό ανθρωπιστικό δίκαιο, βλ. Henckaerts, 2007. Για μια επισκόπηση του διεθνούς δικαίου σε περιπτώσεις ενόπλων συρράξεων, βλ. Περράκης και Μαρούδα 2001. Για την καταγωγή και εξέλιξη του ανθρωπιστικού δικαίου ειδικότερα βλ. Μαρούδα 2014, 513-562. Ιδιαίτερα για τα πολιτιστικά αγαθά, βλ. Βέργου 2012 και Μυλωνόπουλος 2006, 561-569.

4 Βλ. σχετικά Στρατή 2001, 451-484.

1 Για μια διαπραγμάτευση της ανάδυσης της έννοιας των άυλων πολιτιστικών αγαθών-στοιχείων από την άποψη της νομικής επιστήμης και του διεθνούς δικαίου ειδικότερα, βλ. Blake 2000, 61-85, Lenzerini 2011, 101-120 και Frigo 2004, 367-378.

σιαστική κωδικοποίηση για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών σε καιρό πολέμου, συστηματοποιώντας και ενισχύοντας το αποσπασματικό και ελλιπές θεσμικό πλαίσιο που ίσχυε μέχρι τότε. Επίσης, πέρα από τα μέτρα αποτροπής των καταστροφών σε περίπτωση σύρραξης, εισάγει θετικές διατάξεις που αφορούν στη λήψη προληπτικών μέτρων σε καιρό ειρήνης, οι οποίες είναι εξίσου σημαντικές, καθώς συμβάλλουν στη διαμόρφωση σχεδίων διαχείρισης κινδύνων για τα μνημεία. Αυτές οι διατάξεις ενισχύονται ιδιαίτερα στο Β΄ Πρωτόκολλό της.⁵ Η προστασία που παρέχεται για τα πολιτιστικά αγαθά στο πλαίσιο της Σύμβασης της Χάγης περιορίζεται στα υλικά μνημεία, όπως προκύπτει και από την ορολογία που χρησιμοποιείται. Πρόκειται για τον όρο “cultural property”, σαφώς μικρότερου εύρους, συγκρινόμενος με τον όρο “πολιτιστική κληρονομιά”.⁶ Ωστόσο, ακόμη και πριν από τη υιοθέτηση (το 1999) και θέση σε ισχύ (το 2004) του Β΄ Πρωτοκόλλου, οι επαγγελματίες στο χώρο της διαχείρισης των μνημείων προτιμούσαν να μιλούν για το πεδίο τους αναφερόμενοι στην πολιτιστική κληρονομιά με μια διευρυμένη οπτική, η οποία αντλούσε από τους προβληματισμούς της κοινωνικής ανθρωπολογίας και της ιστορίας.⁷

Οι ιδιαίτεροι κίνδυνοι που αντιμετωπίζουν τα νεότερα μνημεία

Τα νεότερα μνημεία - κινητά και ακίνητα - καθώς και άυλα στοιχεία, είναι ίσως πιο ευάλωτα από τα αρχαία μνημεία σε περιπτώσεις φυσικών καταστροφών, μεγάλης έκτασης ανθρώπινων επεμβάσεων ή πολεμικών συρράξεων, για τρεις απλούς λόγους. Ο πρώτος έχει να κάνει με τον αριθμό τους: είναι πολύ περισσότερα από τα αρχαία μνημεία, αλλά λιγότερο αναγνωρίσιμα από αυτά. Δεν είναι άμεσα αναγνωρίσιμα από μη ειδικούς, ενώ ένας αρχαιολογικός χώρος ή

5 Για μια σφαιρική παρουσίαση μέτρων που έχουν ληφθεί σε εθνικό επίπεδο και μπορούν να θεωρηθούν καλές πρακτικές, βλ. Hladik 2003.

6 Για μια διαπραγμάτευση των όρων και του πεδίου εφαρμογής της Σύμβασης της Χάγης, βλ. O' Keefe 1999, καθώς και Kalshoven 2003. Μια γενική ανασκόπηση της συζήτησης για τους όρους cultural property και cultural heritage στο περιβάλλον του διεθνούς δικαίου δίνει ο Frigo 2004.

7 Βλ. ενδεικτικά κείμενο εργασίας για το ICCROM που συνέταξε το 1990 ο Juka Jokilehto, “Definition of Cultural Heritage”, διαθέσιμο στην αναθεωρημένη έκδοση από CIF ICOMOS, 15.1.2005, στο <http://cif.icomos.org/pdf_docs/Documents%20on%20line/Heritage%20definitions.pdf> (τελ. πρόσβαση Μάιος 2013).

μια βυζαντινή εκκλησία είναι ίσως πιο αναγνωρίσιμος. Επιπλέον, ο μεγάλος απόλυτος αριθμός τους και η ειδικότητα που απαιτείται για την αναγνώρισή τους σημαίνει ότι είναι δύσκολο να βρεθούν υπό καθεστώς ειδικής ή ενισχυμένης προστασίας, άρα οι προβλέψεις του Β΄ Πρωτοκόλλου της Χάγης είναι πιο δύσκολο να εφαρμοστούν σε ό,τι αφορά αυτήν την κατηγορία πολιτιστικών αγαθών. Ο δεύτερος λόγος σχετίζεται με το γεγονός ότι η πλησιονότητά τους είναι σε χρήση, με την εξαίρεση, ίσως, όσων κινητών θεωρούνται έργα τέχνης. Δεν υπάρχουν ακίνητα νεότερα μνημεία που να μην βρίσκονται σε χρήση, την ίδια με την αρχική, ή σε νέες, ανάλογες χρήσεις. Φτιάχτηκαν για να είναι σπίτια, εργοστάσια, δημόσια κτήρια και εξακολουθούν να είναι τέτοια, με μικρές αλλαγές στη χρήση τους. Ή και με πιο ριζικές αλλαγές: ένα εγκαταλελειμμένο εργοστάσιο, π.χ., μπορεί να γίνει Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, και άρα μπορεί να ενταχθεί στο καθεστώς ενισχυμένης προστασίας σε περίπτωση σύρραξης ή φυσικής καταστροφής κλπ. Συνήθως όμως έχουν μια πολιτική χρήση, ιδιωτική ή δημόσια, που δύσκολα θα τα θέσουν υπό το καθεστώς της ενισχυμένης προστασίας, όπως αυτή ορίζεται στα άρθρα 10 και 11 του Β΄ Πρωτοκόλλου. Και ο τρίτος λόγος αφορά στο καθεστώς ιδιοκτησίας τους. Συνήθως είναι στην ιδιοκτησία ιδιωτών και όχι του κράτους. Οι δυνατότητες του ιδιώτη κυρίου μνημείου να το προστατεύσει σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης είναι φυσικά πολύ πιο περιορισμένες από τις δυνατότητες του κράτους.

Και αν αυτά ισχύουν για τα νεότερα υλικά μνημεία, για τα στοιχεία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς⁸ τα πράγματα γίνονται ακόμη πιο δύσκολα. Η άυλη πολιτιστική κληρονομιά είναι η ζώσα παράδοση. Οι φορείς των στοιχείων της άυλης είναι οι άνθρωποι. Η άυλη κληρονομιά δεν υφίσταται χωρίς τους φορείς της. Σε περιπτώσεις πολέμου, οι άνθρωποι είναι ο στόχος. Σε περιπτώσεις φυσικών καταστροφών κλπ, οι άνθρωποι είναι το τυχαίο θύμα. Ακόμη κι όταν επιβιώνουν και μπορούν να συνεχίσουν την επιτέλεση των παραδόσεών τους, αρκετές φορές βρίσκονται αποκομμένοι από τους αρχικούς τους τόπους. Όμως, η επιτέλεση συγκεκριμένων στοιχείων των παραδόσεών τους πολύ συχνά δεν μπορεί να γίνει πουθενά αλλού, παρά στον αρ-

8 Για μια πρώτη παρουσίαση στα ελληνικά της έννοιας της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, βλ. Φωτοπούλου 2016.

χικό τους τόπο, δεν έχει νόημα να γίνει αλλού.

Οι μετακινήσεις των πληθυσμών, όπως τις προκαλούν οι πόλεμοι, η κλιματική αλλαγή, αλλιά και οι σχεδιασμένες μεγάλης κλίμακας ανθρωπίνες παρεμβάσεις στο περιβάλλον, στις ημέρες μας εντείνονται. Η μη οικειοθελής - ή η βίαιη - απομάκρυνση ανθρώπων από τους αρχικούς τους τόπους διαταράσσει τη συλλογική μνήμη, καθώς ο χώρος είναι ένα από τα κοινωνικά πλαίσια μέσα στα οποία εγγράφεται η μνήμη των ανθρώπων. Ο Maurice Halbwachs, με το εμπνηματικό έργο του *Les cadres sociaux de la mémoire*, έχει μελετήσει τη διαδικασία της μνημονικής ανάκλησης από τις κοινότητες των ανθρώπων και μας έχει προειδοποιήσει σχετικά, σχεδόν έναν αιώνα πριν.⁹ Η απώλεια του αρχικού χώρου, η απομάκρυνση από αυτόν μπορεί να φέρει κενά στη συλλογική μνήμη, άρα, μπορεί να πλήξει θανάσιμα την άυλη πολιτιστική κληρονομιά. Επί πλέον, η άυλη πολιτιστική κληρονομιά αναγνωρίζεται ως τέτοια όταν συγκροτεί κοινότητες, όταν οι άνθρωποι δηλώνουν ότι είναι κομμάτι της ταυτότητάς τους, ότι τους παρέχει την αίσθηση πως ανήκουν σε μια διακριτή ομάδα. Στις πολεμικές συγκρούσεις των τελευταίων δεκαετιών στην Ευρώπη, αλλιά και στις συγκρούσεις τις σημερινές, στην Μέση Ανατολή, η ταυτότητα - πολιτιστική, εθνική, θρησκευτική - είναι το διαφιλονικούμενο. Βλέπουμε καταστροφές μνημείων ακριβώς για να εξαλειφθούν τα ίχνη μιας ετερότητας, μιας ταυτότητας που δεν γίνεται ανεκτή από κάποιους. Η άυλη πολιτιστική κληρονομιά, μαζί με την υλική, στην οποία αποτυπώνεται, βρίσκεται στο στόχαστρο.

Ωστόσο, όλα έχουν δύο όψεις: οι λόγοι που καθιστούν ευάλωτα τα νεότερα ακίνητα μνημεία είναι ταυτόχρονα και η δύναμή τους. Το γεγονός, λ.χ., ότι είναι σε χρήση, σημαίνει ότι η αποκατάσταση των ζημιών είναι επιτακτική και άρα άμεση. Τα νεότερα μνημεία συνήθως δεν θα περιμένουν επί μακρόν για να ενταχθούν σε ένα πρόγραμμα αποκατάστασης, ακριβώς λόγω της χρήσης τους.

Η άυλη πολιτιστική κληρονομιά, από την άλλη πλευρά, σε αντίθεση με τα υλικά μνημεία, είναι ένας ανανεώσιμος πολιτιστικός πόρος, και

επίσης πολύ ανθεκτικός, θα λέγαμε «επίμονος». Είναι ανανεώσιμη, διότι η επιτέλεσή της είναι αυτή που διασφαλίζει την διατήρησή της. Όσο περισσότεροι μοιράζονται μια μουσική ή μια

χειροτεχνική παράδοση, τόσο αυτή δυναμώνει και ανθεί. Είναι ανθεκτική, διότι οι άνθρωποι δεν ξεχνούν τόσο εύκολα, μάλλον το αντίθετο συμβαίνει, είναι πολύ επίμονοι σε θέματα που αγγίζουν την ταυτότητά τους, το αίσθημα ότι ανήκουν σε μια συγκεκριμένη κοινότητα.

Είναι η Σύμβαση της Χάγης συμβατή με τις ανάγκες προστασίας-διαφύλαξης της νεότερης και άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς;

Δεδομένων αυτών, των αυξημένων δηλαδή κινδύνων που αντιμετωπίζει η νεότερη και σύγχρονη πολιτιστική κληρονομιά, αλλιά και των δυνατοτήτων που παρέχει ακριβώς λόγω του ότι είναι νεότερη ή σύγχρονη, αν εξετάσουμε περισσότερο τι σημαίνει η προστασία της και κυρίως τι θα μπορούσε να είναι η πρόληψη των κινδύνων γι' αυτήν την κατηγορία πολιτιστικών αγαθών.

Τα μέτρα προστασίας (για τα μνημεία) ή διαφύλαξης (σε ό,τι αφορά τα άυλα πολιτιστικά αγαθά), για να είναι κατάλληλα, αποτελεσματικά δηλαδή, πρέπει να ακολουθούν με τις γενικές αρχές, αλλιά πρέπει να είναι και εξατομικευμένα σε σχέση με το κάθε στοιχείο της πολιτιστικής κληρονομιάς. Για παράδειγμα, ο Νόμος για την Προστασία των Αρχαιοτήτων και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς (Ν3028/2002), στο άρθρο 2, διακρίνει τα μνημεία σε αρχαία και νεότερα, αλλιά όταν περιγράφει τη διαδικασία του χαρακτηρισμού και της προστασίας των κινητών μνημείων, στο άρθρο 20, μιλάει για μνημεία, χωρίς πολλές περαιτέρω διακρίσεις. Και καλώς, διότι αυτό το νομικό κείμενο δεν χρειάζεται και δεν πρέπει να εξειδικεύει. Ο νόμος διατυπώνει τις γενικές αρχές της προστασίας και τα μέτρα προστασίας, συνοπτικά και με ομοιόμορφο τρόπο. Η εξειδίκευση προκύπτει στην εφαρμογή του και είναι το έργο της διοίκησης.

Ο Νόμος για την Προστασία των Αρχαιοτήτων και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς είναι αρκετά εκσυγχρονισμένος, και σχετικά συμβατός με τη διεύρυνση της έννοιας της πολιτιστικής κληρονομιάς, όπως αυτή εξελίχθηκε τις δεκαετίες μετά το 1970, την εποχή δηλαδή που αρχίζει το

⁹ Ο Lewis A. Coser, το 1992, επιμελήθηκε την έκδοση του τόμου *On Collective Memory*, στον οποίο περιλαμβάνονται δύο έργα του Maurice Halbwachs, σε μετάφραση από τα γαλλικά: *Les cadres sociaux de la mémoire*, Presses Universitaires de France, Paris, 1952 και *La topographie légendaire des évangiles en terre sainte: Etude de mémoire collective*, Presses Universitaires de France, Paris, 1941.

φαινόμενο που ιστορικοί και φιλόσοφοι αποκαλούν «έκρηξη της μνήμης» ή και «υπερχείλιση-πληθωρισμό της μνήμης».¹⁰ Η έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς αναδύεται σε αυτό το διανοητικό περιβάλλον, και ο ελληνικός νόμος έχει σχετικές προβλέψεις.

Από την άλλη πλευρά, το βασικό διεθνές κείμενο που συζητάμε σε αυτό το συνέδριο, η Σύμβαση της Χάγης, τόσο στο πρώτο όσο και στο πολύ μεταγενέστερο δεύτερο Πρωτόκολλό της, δίνουν ένα συγκεκριμένο και περιοριστικό ορισμό στα μνημεία που τίθενται υπό προστασία. Ενώ, π.χ., ένα σχετικό διεθνές νομικό κείμενο, η Σύμβαση της UNESCO του 1970¹¹ για την απαγόρευση της παράνομης διακίνησης των πολιτιστικών αγαθών, αφήνει τα Κράτη να υιοθετήσουν τον δικό τους ορισμό για ό,τι θεωρούν σημαντικό για την αρχαιολογία, την ιστορία, τη λογοτεχνία, την τέχνη, ή την επιστήμη (περιορίζοντας όμως την επιλογή τους στις κατηγορίες των κινητών αγαθών, τις οποίες απαριθμεί αποκλειστικά), η Σύμβαση της Χάγης μιλάει για τα εξόχως σημαντικά υλικά μνημεία, αφήνοντας απ' έξω τόσο τα άυλα, όσο και τη συντριπτική πλειονότητα των νεότερων πολιτιστικών αγαθών που δεν φαίνεται ότι μπορούν να διεκδικούν την ειδική, ή την ενισχυμένη προστασία.

Εντούτοις, η Σύμβαση της Χάγης είναι ένα διεθνές συμβατικό κείμενο που λειτουργεί μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο κανόνων. Σε ό,τι αφορά το ανθρωπιστικό δίκαιο, τόσο οι διεθνείς οργανισμοί, όσο και τα διεθνή δικαστήρια που έχουν κληθεί να δικάσουν εγκλήματα πολέμου, πολύ συχνά απαντούν σε κενά που αφήνει το γράμμα του νόμου με το εθιμικό δίκαιο. Και το εθιμικό δίκαιο έχει πολλές πηγές.¹² Μια από αυτές είναι και διεθνείς ρυθμίσεις που αντιμετωπίζουν με μεγαλύτερη ευρύτητα το θέμα της πολιτιστικής κληρονομιάς. Αναφερόμαστε κυρίως στη Σύμβαση για τη Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, που υιοθετήθηκε από την UNESCO το 2003, και σε άλλα συναφή κείμενα, όπως η Διακήρυξη κατά της Εσκεμμένης Καταστροφής της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, η οποία υιοθετήθηκε στην ίδια Σύνοδο της Γενικής Διάσκεψης

10 Για το θέμα βλ. ενδεικτικά Lowenthal 1998, Ρικέρ 2013, και Φλάισερ 2008.

11 «Ληπτέα μέτρα για την απαγόρευση και παρεμπόδιση της παράνομης εισαγωγής, εξαγωγής και μεταβίβασης της κυριότητας των πολιτιστικών αγαθών», στην Ελλάδα κυρώθηκε με το ν. 1103/1980

12 Ενδεικτικά επί του θέματος, βλ. Μαρούδα 2014, 521-524, Βέργου 2012, 5-6 και ιδίως Henckaerts 2007.

της UNESCO¹³. Η υιοθέτηση των δύο κειμένων στην ίδια Σύνοδο δεν ήταν αποτέλεσμα τυχαίας σύμπτωσης. Όπως αναφέρεται στο σημείωμα της εκδοτικής ομάδας του περιοδικού *Museum International*, στο διπλό τεύχος που ήταν αφιερωμένο στην αντιμετώπιση των συγκρούσεων και στα μέτρα αποκατάστασης των συνεπειών τους για τα μουσεία και την πολιτιστική κληρονομιά, η ψήφιση των δύο αποφάσεων - για την Άυλη Κληρονομιά και για την Εσκεμμένη Καταστροφή - στην ίδια Σύνοδο «ήταν αποτέλεσμα της αναγκαιότητας, όπως την αναγνώρισε η ολόκληρη η διεθνής κοινότητα, να επεξεργαστούμε τη σημασία -εκπαιδευτική, διανοητική και πολιτική- της πολιτιστικής κληρονομιάς. Είμαστε πεπεισμένοι ότι πρόκειται για μια σημαίνουσα σύγκλιση στην πρακτική και στην ιστορία της πολιτιστικής κληρονομιάς».¹⁴ Επομένως, όσο κι αν μοιάζει δύσκολο να επεκταθεί η προστασία της Χάγης στα νεότερα μνημεία, η ερμηνεία του όρου πολιτιστική κληρονομιά μπορεί να δώσει κάποιες απαντήσεις.

Μέτρα για την αποτροπή των κινδύνων στη μνημειακή και στην άυλη πολιτιστική κληρονομιά

Ακριβώς όμως για το λόγο αυτό, ότι δηλαδή η προστασία της νεότερης - υλικής και άυλης - πολιτιστικής κληρονομιάς δεν προκύπτει αυτόματα από τα συμβατικά κείμενα για τις περιπτώσεις εκτάκτων αναγκών, απαιτούνται πολύ εντατικές ενέργειες από την πλευρά της διοίκησης.

α) Καταγραφή: πολύ εκτεταμένη καταγραφή των νεότερων πολιτιστικών αγαθών και των στοιχείων

13 32η Σύνοδος της Γενικής Διάσκεψης της UNESCO, Παρίσι, 29.9-17.10.2003, Απόφαση 32 για την υιοθέτηση της Σύμβασης για την Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς και Απόφαση 33 για την υιοθέτηση της Διακήρυξης κατά της Εσκεμμένης Καταστροφής, διαθέσιμα στο <<http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001331/133171E.pdf>> (τελευταία πρόσβαση Μάιος 2015).

14 Το σημείωμα της εκδοτικής ομάδας στο τεύχος 219-220 «Facing History: museums and heritage in conflict and post-conflict situations» του περιοδικού *Museum International* έχει ειδικό ενδιαφέρον, καθώς θέτει το ερώτημα αν υπάρχει σχέση μεταξύ της αυξημένης ευαισθητοποίησης για την πολιτιστική κληρονομιά, όπως αυτή εκδηλώνεται διεθνώς, από μεγάλες ομάδες του κοινού, τις τελευταίες δεκαετίες απ' ενός, και της εκρηκτικής αύξησης των περιστατικών καταστροφής των μνημείων σε ένοπλες συρράξεις, κατά το ίδιο ακριβώς διάστημα απ'ετέρου. (εκδ. Blackwell για την UNESCO, 2003, διαθέσιμο στο <http://portal.unesco.org/culture/en/ev.php-URL_ID=18145&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html#Editorial1>, (τελευταία πρόσβαση Μάιος 2015.)

της άυλης κληρονομιάς. Απαιτείται στην πραγματικότητα πρόγραμμα καταγραφής, με διάρκεια και συνέπεια, αξιολογήσεις και ιεραρχήσεις.

β) Τεκμηρίωση: συστηματική και πλήρης τεκμηρίωση των νεότερων πολιτιστικών αγαθών, ή των άυλων στοιχείων που καταγράφονται. Ο εντοπισμός τους δεν αρκεί. Απαιτείται να περιγραφούν και τεκμηριωθούν. Η έρευνα πρέπει να στρέφεται σε πολλές κατευθύνσεις και να συνθέτει πολλές προσεγγίσεις. Ένα κεραμικό πιθάρι, π.χ., δεν επαρκεί να εντοπισθεί. Για να είναι πλήρης η προστασία που μπορούμε να παρέχουμε σε αυτό, πρέπει να ταυτίσουμε το είδος του πηλού, της εφυάλωσης, του γραπτού/εγχάρακτου διακόσμου, αλλά και το εργαστήριο της κατασκευής του. Πρέπει να ξέρουμε τις τεχνικές της κεραμικής και να έχουμε γνώση της άυλης πλευράς του πιθαριού, που όμως συχνά είναι και η πιο καθοριστική για την ταυτοποίησή του.

γ) Χαρακτηρισμός ως μνημείο – Εγγραφή σε Ευρετήριο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς: απαιτείται γρήγορη και σωστή χρήση των θεσμικών εργαλείων για τη θεμελίωση του καθεστώτος προστασίας, δηλαδή χαρακτηρισμός των νεότερων πολιτιστικών αγαθών ως μνημείων, ή στοιχείων της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, αντίστοιχα. Η εμπειρία στις Υπηρεσίες του ΥΠΠΟΑ σε σχέση με τους χαρακτηρισμούς υλικών πολιτιστικών αγαθών ως μνημείων (κινητών ή ακίνητων) είναι πλέον πολύ μεγάλη. Οι ενέργειες της τεκμηρίωσής τους είναι δυνατόν να γίνουν σχετικά γρήγορα και το Εθνικό Αρχείο Μνημείων (που τηρείται στην αρμόδια Διεύθυνση της ΓΔΑΠΚ) εμπλουτίζεται σταθερά με νέα μνημεία, ή συμπληρώνει την τεκμηρίωση σε παλαιότερες πράξεις χαρακτηρισμού αντικειμένων ως μνημείων. Οι διαδικασίες για τη συγκρότηση και διαρκή επικαιροποίηση με σταθερό ρυθμό του Εθνικού Ευρετηρίου Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς έχουν πλέον φτάσει σε ένα σημαντικό βαθμό ωριμότητας.¹⁵ Η σωστή χρήση αυτών των καταλόγων ή ευρετηρίων, ωστόσο, αφορά στις αξιολογήσεις που πρέπει να κάνουμε. Στο σημείο αυτό πρέπει να επιμείνουμε. Σε αντίθεση με τα αρχαία μνημεία, τα νεότερα απαιτούν επιλογές. Οτιδήποτε έχει περάσει από την μεγάλη δοκιμασία των αιώνων και έρχεται στα χέρια μας,

σε οποιαδήποτε κατάσταση, θεωρείται μνημείο. Προκειμένου όμως τα πολιτιστικά αγαθά της νεότερης περιόδου να υπαχθούν σε καθεστώς προστασίας ως μνημεία, απαιτείται επιλογή τους και πλήρης τεκμηρίωση της αξίας καθενός από αυτά συγκεκριμένα ως μαρτυριών της ιστορικής εξέλιξης και της κοινωνικής συγκρότησης στην Ελλάδα. Το ίδιο, τηρουμένων των αναλογιών, ισχύει και για τα στοιχεία της άυλης κληρονομιάς. Πολιτισμικές πρακτικές που δεν προάγουν την αειφορία, τα ανθρώπινα δικαιώματα και την ειρηνική συνύπαρξη δεν είναι δυνατόν να θεωρηθούν στοιχεία της άυλης κληρονομιάς.

δ) Δημοσιοποίηση, χρήση των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνίας για τη δημιουργία και δημοσιοποίηση βάσεων – αρχείων με νεότερα πολιτιστικά αγαθά και στοιχεία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς. Ίσως πρόκειται για το πιο αποτελεσματικό μέσο προστασίας, αφού διαχέει τη γνώση σε μεγάλες ομάδες πληθυσμού. Για τα υλικά μνημεία, υπάρχει στο διαδίκτυο ο κατάλογος που τηρεί η Διεύθυνση Εθνικού Αρχείου Μνημείων (<http://listedmonuments.culture.gr/>) και για τα άυλα στοιχεία το Εθνικό Ευρετήριο ΑΠΚ, που τηρείται από τη Διεύθυνση Νεώτερου Πολιτιστικού Αποθέματος και Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς (<http://ayla.culture.gr/>).

Πρέπει να τονίσουμε ότι η υπαγωγή μνημείων και στοιχείων της άυλης κληρονομιάς σε καθεστώς προστασίας (όπως αυτό ορίζεται στην εθνική έννομη τάξη), καθώς και η δημοσιοποίησή τους, είναι καθοριστικός όρος για να μπορέσει να λειτουργήσει το Β΄ Πρωτόκολλο της Χάγης.

ε) Προληπτική συντήρηση της υλικής κληρονομιάς – διαφύλαξη της άυλης: Απαιτείται εξοικείωση όλων των φορέων διαχείρισης της νεότερης πολιτιστικής κληρονομιάς (κρατικών, δημοτικών - της τοπικής αυτοδιοίκησης όλων των βαθμίδων - και ιδιωτικών) με τα μέτρα προληπτικής συντήρησης και διαφύλαξης. Επειδή τα νεότερα μνημεία, κινητά και ακίνητα, στην πλειονότητά τους βρίσκονται στην κυριότητα ιδιωτών, και όχι του κράτους, η προληπτική συντήρηση είναι ίσως η μόνη φροντίδα για την καλή διατήρησή τους που μπορεί να παρασχεθεί σχετικά εύκολα. Συχνά όμως είναι και η μόνη που χρειάζονται. Δεν απαιτούνται εκτεταμένες αναστηλωτικές επεμβάσεις και, στο βαθμό που οι ιδιοκτήτες διαθέτουν πρόσβαση σε έγκυρη πληροφορόρηση για τον ενδεδειγμένο τρόπο αποκατά-

¹⁵ Για τη διαδικασία συγκρότησης του Εθνικού Ευρετηρίου ΑΠΚ, αλλά και μια γενικότερη αναφορά σχετικά με την εφαρμογή της Σύμβασης για την Διαφύλαξη της ΑΠΚ στην Ελλάδα, βλ. Fotopoulou 2016.

στασης των φθορών του χρόνου και της χρήσης, δεν θα απαιτήσουν και στο μέλλον τέτοιες.

Το ίδιο, περίπου, ισχύει και για τα στοιχεία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς. Οι ζωντανές παραδόσεις δεν απαιτούν μεγάλα και δαπανηρά προγράμματα αναβίωσης. Οι άνθρωποι, οι κοινότητες και οι ομάδες, που αναγνωρίζουν σε ένα στοιχείο της άυλης κληρονομιάς τμήμα της ταυτότητάς τους, είναι και αυτοί που αναλαμβάνουν τη διαφύλαξή του.

Αυτό που απαιτεί όμως η άυλη πολιτιστική κληρονομιά είναι την ανάδειξη της αξίας της.

Το αίσθημα της υπερηφάνειας για το γεγονός ότι κάποιος είναι μέτοχος μιας άυλης παράδοσης δεν προκύπτει πάντα αυτόματα. Αν μάλιστα δεν προκύπτει καθόλου, δεν διασφαλίζεται η μετάδοσή της. Και αν δεν διασφαλίζεται η μετάδοσή της, δεν υπάρχει πια άυλη πολιτιστική κληρονομιά. Τα προϊόντα της είναι πλέον αποκομμένα από τη ζωντανή πηγή της προέλευσής τους, έτοιμα να γίνουν αρχειακά τεκμήρια και μουσειακά εκθέματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ξυλιναυπηγική. Πρόκειται για μια από τις μεγάλες τέχνες της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας. Τέχνη σύνθετη, ακριβείας, με μακρά περίοδο μαθητείας. Τέχνη εκτεταμένη σε όλη την ελληνική επικράτεια. Εκπλήσσεται κανείς με το πόσο πολλοί τόποι είχαν σημαντικές ναυτικές και ναυπηγικές παραδόσεις. Γιατί δεν είναι μόνο οι παραθαλάσσιοι. Δεν είναι μόνο το Γαλαξείδι ή νησιά όπως η Χίος, η Σάμος, η Σύρος κλπ. Περίφημα ήταν τα Ζαγοριανά καράβια, φτιαγμένα από μαστόρους με καταγωγή από τη Ζαγορά του Πηλίου, τόπο όχι ακριβώς παραθαλάσσιο. Μεγάλος ναυτότοπος ήταν και το Λιτόχωρο Πιερίας, στα ριζά του Ολύμπου. Πού βρισκόμαστε σήμερα; Είναι μια τέχνη που σβήνει. Η Διεύθυνση Νεώτερου Πολιτιστικού Αποθέματος και Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς σχεδιάζει ένα ειδικό πρόγραμμα για την αναζωογόνησή της με την ελπίδα να αποβεί αποτελεσματικό. Γιατί φτάσαμε εδώ; Για μια σειρά από τυχαίους λόγους που, σωρευτικά λειτουργώντας, αρχίζουν να διαλύουν τη γραμμή της μετάδοσής της άυλης κληρονομιάς από γενιά σε γενιά. Δεν είναι της ώρας να αναφερθούμε αναλυτικά σ' αυτούς. Όμως πιστεύουμε βάσιμα ότι ο κύριος λόγος είναι το γεγονός ότι οι μέτοχοι της τέχνης αυ-

τής, οι καραβομαραγκοί, καθώς και η πληθώρα των συναφών ειδικών τεχνιτών που δουλεύουν στους ταρσανάδες, δεν αισθάνθηκαν αυτή την υπερηφάνια για τη δουλειά τους και τα έργα τους. Δεν έχουν καν ένα πανελλαδικό επαγγελματικό σωματείο. Αντίθετα, από τη δεκαετία του 1990 και εξής, βλέπουν συστηματικές και βάρβαρες καταστροφές των έργων τους να συμβαίνουν περιοδικά και με κρατική χρηματοδότηση. Ούτε τα καλύτερα, τα πιο όμορφα σκαριά τους δεν γλυτώνουν. Ελπίζουμε να μην είναι πολύ αργά στη συνειδητοποίηση της μεγάλης αξίας της ξυλιναυπηγικής.

Η «ήπια δύναμη» της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς¹⁶

Η άυλη κληρονομιά λοιπόν έχει τις δικές ανάγκες καταγραφής, τεκμηρίωσης, διαφύλαξης και προστασίας όπως η υλική. Σε άλλη κλίμακα, με άλλα μέσα, αλλά τις έχει. Έχει όμως και μια τεράστια δυναμική, η οποία καθιστά πλευρές και όψεις της αναπόσπαστο κομμάτι οποιουδήποτε σχεδίου πρόληψης κινδύνων για την υλική κληρονομιά. Η ίδια δυναμική καθιστά την άυλη πολιτιστική κληρονομιά μοναδική στην αντιμετώπιση των τραυμάτων που προκύπτουν από τις συγκρούσεις.

Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά και πρόληψη κινδύνων

Η άυλη κληρονομιά εκδηλώνεται, μεταξύ άλλων, σε έναν τομέα που τον λέμε κωδικά «γνώσεις για τη φύση και το σύμπαν». Η τοπική γνώση, η γνώση που προκύπτει από την παρατήρηση και μεταδίδεται από στόμα σε στόμα, με την εμπειρία, ασ πούμε, του να περπατάς καθημερινά σε έναν τόπο και να παρατηρείς πού «ξεπετιέται» την άνοιξη ένα μικρό ρυάκι, είναι μια γνώση πολύτιμη. Οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι, π.χ., διαθέτουν γνώσεις για την προστασία από τις πυρκαγιές και από τις πλημμύρες που είναι πολύτιμες. Γνώσεις που - σε κάποιες περιπτώσεις, αναμφίβολα - εμπλέκονται με προλήψεις και δεισιδαιμονικές αντιλήψεις. Όμως, έχουν

¹⁶ Δανείζομαι τον όρο από τον τίτλο ενός βιβλίου που εξερευνά τη συμβολή της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς στην οικολογική διαχείριση του περιβάλλοντος και στην ειρηνική επίλυση ενδοκοινοτικών συγκρούσεων: *The Subtle Power of Intangible Heritage: Legal and Financial Instruments for Safeguarding Intangible Cultural Heritage*, επιμ. Harriet Deacon, Human Sciences Research Council, Cape Town, South Africa, 2004.

έναν πυρήνα που έχει προέλθει από επισταμένη παρατήρηση. Κάποιες από τις «δεισιδαιμονίες» είναι το μέσο της αποτροπής μιας φυσικής καταστροφής, είναι το μέσο προστασίας. Ακούγοντας και αναγνωρίζοντας την αξία των προφορικών παραδόσεων ενός τόπου, έχει κανείς πολλή να μάθει για την προστασία από τις φυσικές καταστροφές. Η τοπική γνώση είναι αναντικατάστατη όταν σχεδιάζονται μέτρα πρόληψης σε περιπτώσεις φυσικών καταστροφών. Είναι όμως μια γνώση ευαίσθητη στη μετάδοσή της. Δεν προκύπτει στον ερευνητή με ερωτηματολόγια. Προκύπτει από τη βιωμένη εμπειρία. Πρέπει να ξέρεις να «ακούς», να μπορείς να κάνεις έρευνα πεδίου, όπως γνωρίζουν οι πλαογράφοι, οι εθνολόγοι, οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι και οι ιστορικοί της προφορικής ιστορίας.

Τον Φεβρουάριο 2015, όλοι ταραχτήκαμε βλέποντας τα συντρίμια του Γεφυριού της Πλάκας στις μεγάλες πλημμύρες της περιοχής. Δεν μπορώ να ξέρω τι ακριβώς έφταιξε, γιατί δεν είναι η επιστήμη μου αυτή. Ξέρουμε όμως ότι στην Ήπειρο σώζεται ακόμη μια παράδοση των Ιερών Δασών. Όχι σε όλη την Ήπειρο, μόνο στα Ζαγόρια και στην Κόνιτσα πλέον. Πρόκειται για δάση από τα οποία η παράδοση απαγορεύει να κόψεις έστω κι ένα κληράκι γιατί, λένε, θα σε βρει μεγάλο κακό. Μέχρι κι αφορισμοί είχαν χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν για να αποτρέψουν πλήρως την υλοτόμηση. Αυτά τα Ιερά Δάση βρίσκονται γύρω από τα χωριά. Είναι τα δάση που συγκρατούν τα χώματα και τα νερά για να μην κατακλύσουν τα χωριά. Πρόκειται για γνώσεις αειφορικής διαχείρισης του νερού, που όταν ξεχνιούνται δεν μπορεί κανείς να περιμένει τίποτε καλό. Η συγκρότηση του Δελτίου του Εθνικού Ευρετηρίου για το στοιχείο της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς που αφορά τα Ιερά Δάση της Ηπείρου, σε συνεργασία με τους ανθρώπους της περιοχής που μεταδίδουν αυτήν τη γνώση παραδοσιακά (αλλά και ερευνητές από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και τον Φορέα Διαχείρισης της Πίνδου), μας έδωσε τη δυνατότητα να αναδείξουμε την πολιτισμική πλαισίωση ενεργειών προστασίας του περιβάλλοντος.

Σε άλλα περιβάλλοντα, για παράδειγμα στο άνυδρο περιβάλλον των Κυκλάδων, οι αειφορικές πρακτικές διαχείρισης της γεωργικής γης, οι τεχνικές για τη συγκράτησή της έχουν διαμορφώσει ολόκληρο το τοπίο με την ξερολιθιά. Το τοπίο σήμα-κατατεθέν του ελληνικού τουρισμού

είναι το τοπίο της ξερολιθιάς. Πέρα από την πρακτική αξία της για τη γεωργία, αλλά και για την αποτροπή της ερημοποίησης, η ξερολιθιά μας θυμίζει ένα άλλο χαρακτηριστικό της λαϊκής τέχνης: την απaráμιλλη ομορφιά του χειροποίητου. Οι ατελείωτες σκάλες της ξερολιθιάς στους λόφους των Κυκλάδων έχουν συσσωρευμένο μόχθο αιώνων για τη δημιουργία και τη διαρκή ανανέωσή τους. Και αυτό, η διαρκής ανανέωση, αλλά πάνω σε μια σταθερή μορφή, είναι μια ακόμη έκφραση του ανανεώσιμου χαρακτήρα της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς. Γι' αυτό το στοιχείο της Άυλης, μετά την εγγραφή του στο Εθνικό Ευρετήριο ΑΠΚ, προχωράμε στη συγκρότηση ενός πολυεθνικού φακέλου υποψηφιότητας για εγγραφή στον Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας, σε συνεργασία με άλλες επτά χώρες (Κύπρος, Ισπανία, Γαλλία, Ελβετία, Κροατία, Σλοβενία, Βουλγαρία).

Η άυλη πολιτιστική κληρονομιά λοιπόν έχει υλικές διαστάσεις. Τα μνημεία, κινητά και ακίνητα, είναι όλα προϊόντα άυλων τεχνονοσιών: οικοδομικής τέχνης, λιθοτεχνίας, ξυλοναυπηγικής, υφαντικής, κεραμικής, μεταλλοτεχνίας, αλλά και καλλιεργητικών τεχνικών, και γενικότερα γνώσεων –ή και πεποιθήσεων– που αφορούν το σύμπαν και τη φύση, όπως τις βλέπουμε να οργανώνουν το πολιτιστικό τοπίο.

Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά και αντιμετώπιση των τραυμάτων από τις πολεμικές συγκρούσεις και τον εκπατρισμό.

Πολιτισμικές πρακτικές που δημιουργούν αίσθημα ταυτότητας σε όσους τις ασκούν είναι αυτές που μπορεί να θεωρηθούν στοιχεία της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Οι κοινότητες των ανθρώπων που ασκούν αυτές τις πρακτικές συγκροτούνται και ανανεώνονται, ενισχύουν τους δεσμούς των μελών τους, κατά την επιτέλεσή τους. Εδώ κρύβεται μια άλλη μεγάλη δυνατότητα της Άυλης Κληρονομιάς: η συμβολή της στη θεραπεία των τραυμάτων που προκαλούν οι ένοπλες συρράξεις και οι εκπατρισμοί των προσφύγων. Η επιτέλεση των στοιχείων της Άυλης Κληρονομιάς από πρόσφυγες και ξεριζωμένους έχει βοηθήσει στο παρελθόν την ένταξή τους στους νέους τόπους όπου εγκαταστάθηκαν. Όταν, το

2014, αρχίσαμε να επεξεργαζόμαστε την εγγραφή στο Εθνικό Ευρετήριο του εθνικού δρώμενου των Μωμόρων, όπως τελείται από τους απογόνους των Ποντίων προσφύγων σε οκτώ χωριά της Κοζάνης, μας δημιούργησε εντύπωση το γεγονός ότι με κάθε αφορμή οι τελεστές του εθίμου τόνιζαν ότι από το 1923, που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή, δεν πέρασε καμιά χρονιά που να μην το τελέσουν. Πρόκειται για ένα από τα πολλή καρναβαλικά δρώμενα του δωδεκαμήνου (περίοδος Χριστουγέννων, πρωτοχρονιάς και Θεοφανείων) που πραγματοποιούνται με ιδιαίτερη ένταση στη Βόρεια Ελλάδα, έχει εορταστικό αλλά και ευετηριακό χαρακτήρα, καθώς συνδέεται άμεσα με τον ερχομό του νέου έτους. Επίσης, χαρακτηρίζεται από τη έντονα θεατρική του διάσταση, καθώς περιλαμβάνει πλειάδα θεατρικών ρόλων, που ενσαρκώνονται από τα μέλη της κοινότητας. Το έθιμο των Μωμόρων αποτελεί παράλληλα ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία συλλογικής ταυτότητας και αυτοπροσδιορισμού των Ποντίων, όχι μόνο των οκτώ χωριών της ευρύτερης περιοχής της Κοζάνης, αλλά και άλλων ποντιακών κοινοτήτων που το τελούν στα μέρη που έχουν εγκατασταθεί μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, σε όλη την Ελλάδα, αλλά και εκτός αυτής. Με αφορμή την εγγραφή των Μωμόρων στον Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας,¹⁷ αξίζει να τονιστεί ο ρόλος που επέχει η άυλη πολιτιστική κληρονομιά σήμερα για τη διατήρηση του αισθήματος συνοχής και συνέχειας των προσφυγικών και εκτοπισμένων πληθυσμών.

Προκειμένου να αναγνωρισθεί η ιδιαίτερη αυτή σημασία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς για πληθυσμούς που υφίστανται κάθε είδους βία σε περιόδους συγκρούσεων και πολεμικών συρράξεων, με πρωτοβουλία της Ελλάδας, έχει ξεκινήσει ευρύτατος διάλογος μεταξύ των κρατών-μερών της Σύμβασης για την Άυλη Κληρονομιά. Η Απόφαση 15 της 11ης Διακυβερνητικής Επιτροπής (με τίτλο «Intangible Cultural Heritage in Emergencies») αναγνωρίζει, στο προοίμιό της, την πρωτοβουλία της Ελλάδας στο άνοιγμα της συζήτησης για τον κρίσιμο ρόλο της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, αναφορικά με τη διατήρηση της συνοχής κοινοτήτων που αντιμετωπίζουν κρίσεις και έκτακτες καταστάσεις.¹⁸

17 Απόφαση 10.b.16 της 11ης Συνόδου της Διακυβερνητικής Επιτροπής της Σύμβασης για τη Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Αντίς Αμπέμπα, Δεκέμβριος 2016

18 Τα κείμενα της 11ης Συνόδου της Διακυβερνητικής Επιτροπής της

Συμπέρασμα

Οι κίνδυνοι για την άυλη πολιτιστική κληρονομιά προέρχονται από τα ρήγματα που μπορεί να δημιουργηθούν στην αλυσίδα της μετάδοσης της γνώσης από γενιά σε γενιά. Τέτοια ρήγματα μπορεί να είναι είτε η εγκατάλειψη των παραδοσιακών τεχνικών και αντιλήψεων σε ένα περιβάλλον ειρηνικής προόδου προς χάριν καινοτομιών (αμφίβολης αποτελεσματικότητας συχνά) είτε η βίαιη μετακίνηση των πληθυσμών που φέρουν αυτές τις γνώσεις, για λόγους που έχουν να κάνουν με πολεμικές συρράξεις, ή με οικολογικές καταστροφές, ή και με ηθλημένες ανθρώπινες παρεμβάσεις μεγάλης κλίμακας στο περιβάλλον (π.χ. κατασκευή φραγμάτων που κατακλύζουν χωριά και καλλιεργούμενες εκτάσεις κλη). Η πρόληψη αυτών των κινδύνων συνίσταται α) στην ανάδειξη του πλούτου που κρύβεται σε παραδόσεις αειφορικής διαχείρισης του περιβάλλοντος και της ανθρώπινης παραγωγής εν γένει, και β) στη συστηματική καταγραφή και τεκμηρίωση όλου του πλούτου των προφορικών παραδόσεων.

Τα εργαλεία που προσφέρουν οι Διεθνείς Συμβάσεις για την προστασία της Πολιτιστικής Κληρονομιάς είναι πολύτιμα. Η Σύμβαση για τη Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς συγκεκριμένα, μας έχει προσφέρει ένα μοντέλο διαχείρισης του λαϊκού πολιτισμού, ανάλογο του οποίου δεν είχαμε ποτέ άλλοτε στα χέρια μας. Αναγνωρίζοντας τη δυναμική της Άυλης Κληρονομιάς στην αντιμετώπιση των τραυματικών κατάστασεων μετά τις ένοπλες συρράξεις και τους εκπατρισμούς (είτε λόγω πολέμων, είτε λόγω κλιματικής αλλαγής), μπορούμε να συμβάλουμε στην ενίσχυση της πολιτιστικής ποικιλομορφίας και της ειρηνικής ανασυγκρότησης των κοινοτήτων που έχουν υποφέρει από βίαιες συγκρούσεις, διωγμούς και ξεριζωμούς. Ταυτόχρονα, η γνώση αειφορικών πρακτικών διαχείρισης του περιβάλλοντος που κρύβουν οι προφορικές παραδόσεις είναι ένας πολύτιμος οδηγός για την αποτροπή φυσικών καταστροφών.

Σύμβασης για την Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς είναι διαθέσιμα όλα στο διαδικτυακό τόπο της UNESCO, <<http://www.unesco.org/culture/ich/en/11com>>. Το κείμενο πάνω στο οποίο βασίστηκε η Απόφαση 15 είναι το ITH/16/11.COM/15, το οποίο παρέχει το σκεπτικό και το εύρος της Απόφασης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

Blake, J. 2000. "On defining the cultural heritage", *International and Comparative Law Quarterly*, Τόμος 49, αρ. 1, σσ. 61-85.

Deacon, H. (επιμ.). 2004. *The Subtle Power of Intangible Heritage: Legal and Financial Instruments for Safeguarding Intangible Cultural Heritage*, Human Sciences Research Council, Cape Town, South Africa.

Fotopoulou, S.V. 2016. "Notes on the Greek Experience in the Implementation of the Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage" στο *The contribution of UNESCO Member States of South-Eastern Europe to the Implementation of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. A Jubilee Edition Dedicated to the 70th Anniversary of UNESCO*, έκδοση του Περιφερειακού Κέντρου για τη Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (RC ICH Sofia), Σόφια, 2016, διαθέσιμο στο <<http://ayla.culture.gr/?p=598>> (τελ. πρόσβαση Δεκέμβριος 2016), σσ. 129-141.

Frigo, M. 2004. "Cultural property v. cultural heritage: A "battle of concepts" in international law?" στο *International Review of the Red Cross*, τόμος 86, αρ. 854, σσ. 367-378.

Halbwachs, M. 1992. *On Collective Memory*, επιμ. Lewis A. Coser, The University of Chicago Press, (μετάφραση από τα γαλλικά και έκδοση των έργων του Μ. Χαλμμάκς *Les cadres sociaux de la mémoire*, Presses Universitaires de France, Paris, 1952 και *La topographie légendaire des évangiles en terre sainte: Etude de mémoire collective*, Presses Universitaires de France, Paris, 1941).

Henckaerts, J.M. 2007. *Μελέτη για το εθιμικό Διεθνές Ανθρωπιστικό Δίκαιο: μια συνεισφορά στην κατανόηση και το σεβασμό των κανόνων Δικαίου των ενόπλων συρράξεων*, έκδοση της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού (ICRC) και του Ευρωπαϊκού Κέντρου Έρευνας και Κατάρτισης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και Ανθρωπιστικής Δράσης Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα 2007, διαθέσιμο στο <https://www.icrc.org/eng/assets/files/other/gre-irrc_857_henckarts.pdf> (τελ. πρόσβαση Μάιος 2015).

Hladik, J. 2005. "The 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict: Some observations on the implementation at the national level", στο *Museum International*, τόμος 57, τεύχος 4, x.a.c., έκδ. Blackwell για την UNESCO, Δεκ. 2005, διαθέσιμο στο <http://portal.unesco.org/culture/es/files/29573/11363878685228_Jan_Hladik_eng.pdf/228_Jan_Hladik_eng.pdf> (τελ. πρόσβαση Μάιος 2015).

Jokilehto, J. 2005. "Definition of Cultural Heritage", κείμενο εργασίας για το ICCROM, 1990, και διαθέσιμο στην αναθεωρημένη έκδοση από CIF ICOMOS, 15.1.2005, στο <http://cif.icomos.org/pdf_docs/Documents%20on%20line/Heritage%20definitions.pdf> (τελ. πρόσβαση Μάιος 2013).

Kalshoven, F. 2005. "The Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict within the Framework of International Humanitarian Law" στο *Museum International*, τμ. 57, τευχ. 4, έκδ. Blackwell για την UNESCO, σσ. 61-70.

Lenzerini, F. 2011. "Intangible Cultural Heritage: The Living Culture of Peoples" στο *The European Journal of International Law* Τόμος 22 αρ. 1, διαθέσιμο στο <<http://ejil.oxfordjournals.org/content/22/1/101.full>> (τελ. πρόσβαση Ιούνιος 2013), σσ. 101-120.

Lowenthal, D. 1998. *The Heritage Crusade and the Spoils of History*, Cambridge University Press.

O' Keefe, R. 1999. "The meaning of 'cultural property' under the 1954 Hague Convention", *Netherlands International Law Review*, τ. 46, σσ. 26-54.

Williams, R. 1994. *Κουλτούρα και Ιστορία*, μτφρ. Β. Αποστολίδου, έκδ. Γνώση, Αθήνα.

Βέργου, Μ.Α. 2012. *Η Προστασία των Πολιτιστικών Αγαθών στην Διεθνή και στην Ελληνική έννομη τάξη*, Αθήνα, Μάρτιος 2012, διαδικτυακή δημοσίευση ΝΣΚ: <http://www.nsk.gov.gr/documents/15678/30956/2012.pdf/34ca5cf8-2dcd-44b9-b856-2b85a10d657c> (τελ. πρόσβαση Μάιος 2015).

Μαρούδα, Μ.Ν. 2014. Ανθρωπιστικό Δίκαιο που εφαρμόζεται σε ένοπλες συρράξεις, στο Αντωνόπουλου Κ., Μαγκλιβέρα Κ., (επιμ.), *Δίκαιο Διε-*

θνούς Κοινωνίας, Νομική Βιβλιοθήκη, Κεφ. 26, σσ. 513-562.

Μυλωνόπουλος, Δ. 2006. Η Διεθνής έννομη προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος σε περίοδο εκθροπραξιών, στο *Περιβάλλον & Δίκαιο*, τ.4, σσ. 561-569.

Παπαγεωργίου, Ν.2006. *Πολιτιστική και Φυσική Κληρονομιά της Ανθρωπότητας –Προστασία των Πολιτιστικών Αγαθών σε περίπτωση ένοπλης σύρραξης*, εκδ. Ελληνικής Εθνικής Επιτροπής για την UNESCO.

Περράκης, Σ. και Μ.Ν. Μαρούδα. 2001. *Ένοπλες Συρράξεις και Διεθνές Ανθρωπιστικό Δίκαιο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή.

Ρικέρ, Π. 2013. *Η μνήμη, η ιστορία, η λήθη*, μτφρ. Ξενοφών Κομνηνός, εκδ. Ίνδικτος.

Στρατή, Α. 2001. «Νέοι κανόνες για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών στις ένοπλες συρράξεις: Το Δεύτερο Πρωτόκολλο στη Σύμβαση της Χάγης του 1954», *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου*, Ειδικό τεύχος, Αφιέρωμα στη μνήμη του Κρατερού Ιωάννη, σσ. 451-484.

Φιλιάσερ, Χ. 2008. Οι πόλεμοι της μνήμης: *Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη δημόσια ιστορία*, εκδ. Νεφέλη.

Φωτοπούλου, Σ.Β. 2016. «Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά», στο *Όψεις της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς στη Χίο*, έκδ. Πολιτιστικού Ιδρύματος Τράπεζας Πειραιώς.

32^η Σύνοδος της Γενικής Διάσκεψης της UNESCO, Παρίσι, 29.9-17.10.2003, Απόφαση 32 για την υιοθέτηση της Σύμβασης για την Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς και Απόφαση 33 για την υιοθέτηση της Διακήρυξης σχετικά με την Εσκεμμένη Καταστροφή της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, διαθέσιμο στο <<http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001331/133171E.pdf>>

(τελ. πρόσβαση Μάιος 2015).

Σημείωμα της εκδοτικής ομάδας του περιοδικού *Museum International*, στο διπλό τεύχος με τίτλο «Facing History: museums and heritage in conflict and post-conflict situations”, *Museum International* τόμος 55, τεύχος 3-4, σσ. 4-9, εκδ. Blackwell για την UNESCO, 2003, διαθέσιμο στο <http://portal.unesco.org/culture/en/ev.php-URL_ID=18145&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html#Editorial1> (τελ. πρόσβαση Μάιος 2015)

Τα κείμενα της 11ης Συνόδου της Διακυβερνητικής Επιτροπής της Σύμβασης για την Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς είναι διαθέσιμα όλα στο διαδικτυακό τόπο της UNESCO, <<http://www.unesco.org/culture/ich/en/11com>>